

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharqshunoslik. Востоковедение. Oriental Studies

SHARQSHUNOSLIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

Jurnal websayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/os>

FORS TILIDA SIFAT YASOVCHI PREFIKSAL ALLOMORFLAR

Dilorom Saidoripova

O'qituvchi,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O'zbekiston

Email: d-mirzayeva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-9884-2764

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: Allomorf, morfologik alternatsiya, fonemaning variantlashuvi, prefiksallomorf, hozirgi zamon fe'l negizi, o'tgan zamon fe'l negizi, affiksatsiya, affiksallomorf, dublet va yasama sifat.

Annotatsiya: Tilshunoslikda lug'at boyligining kengayishida xizmat qilayotgan affiksatsiya hodisasi hamda shu usul orqali leksema yasashda allomorflarining qaysi o'rinlarda ishlatilishi katta ahamiyatga ega. Ushbu maqolada allomorf tushunchasi va uning tilshunoslikdagi o'rni atroflicha o'rganildi hamda unga dunyo tilshunoslarining nazariya va ilmiy qarashlari tahlil qilindi. Unga ko'ra, allomorf morfemaning varianti bo'lib, alohida morf sifatida o'ziga mos, muvofiq keladigan so'z shakli tarkibidagina ishtirok etishi, shu tushuncha sifatida kuzatiladigan har bir morfning qo'llanilish imkoniyati chegaralangan bo'lishi hamda qulay bo'lgan sharoitda yuzaga chiqishi kabi masalalar atroflicha yoritib berilgan. Qolaversa, morf va allomorflar birining o'rnida ikkinchisi ishlatilmasligi ilmiy isbotlangan. Shu asosda eronlik tilshunos olim Iron Kalbosining nazariy qarashlariga tayangan holda fors tilidagi sifat yasovchi allomorflarning tabiatini aniqlashga kirishilgan. Tahlillarga asoslanib, so'z yasovchi allomorflar ikki guruhga, ya'ni asos tarkibida o'zaro o'rin almasha oladigan hamda o'rin almasha olmaydigan allomorflarga taqsimlanib o'rganildi. Affiksallomorflarning xususiyatlarini yoritish maqsadida fors tilidagi sifat yasovchi prefiksallomorflarning funksional-semantik xususiyatlari hamda kontekstda ishlatilish masalalarini ko'rib chiqish maqsadida نā [nā] va uning نā [na] prefiksallomorfi manbalar va badiiy adabiyotlardan keltirilgan misollar orqali tadqiqqa tortilgan.

ADJECTIVE PREFIX ALLOMORPHS IN PERSIAN

Dilorom Saidoripova

teacher,

Tashkent State University of Oriental Studies
Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Allomorph, morphological alternation, variation of phoneme, prefixal allomorph, present tense verb stem, past tense verb stem, affixation, affixal parallelism, doublet and derivative adjective.

Abstract: In linguistics, the phenomenon of affixation, which serves to expand the vocabulary, and in which places allomorphs are used in the creation of lexemes through this method, are of great importance. In this article, the concept of allomorph and its role in linguistics were thoroughly studied, and the theoretical and scientific views of world linguists on it were analyzed. According to this, an allomorph is a variant of a morpheme, and as a separate morph, it participates only in the composition of the corresponding word form, and the possibility of use of each morph observed as this concept is limited and convenient. Issues such as the emergence of conditions are covered in detail. In addition, it has been scientifically proven that morphs and allomorphs cannot be used interchangeably. Based on the theoretical views of the Iranian linguist Iron Kalbosi, the nature of adjective-forming allomorphs in the Persian language was determined. Based on the analysis, word-forming allomorphs were divided into two groups: allomorphs that can exchange places in the structure of the base and non-exchangeable allomorphs. In order to shed light on the properties of affixal allomorphs, the functional-semantic properties of adjective-forming prefix ن [nā] and its allomorph ن [na] and the issues of their use in the context were studied through examples from sources and literary books.

АЛЛОМОРФЫ ПРИЛАЖИТЕЛЬНЫХ ПРИСТАВОК В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Дилором Сайдорипова

учитель,

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:

Алломорф, морфологическое чередование, вариация фонем, префиксальный алломорф, основа глагола настоящего времени, основа глагола прошедшего времени, аффиксация, аффиксальный параллелизм, дублет и производное прилагательные.

Аннотация:

В языкознании большое значение имеет явление аффиксации, служащей для расширения словарного запаса и местами использования алломорфов при создании лексем этим методом. В данной статье подробно изучено понятие алломорфа и его роль в лингвистике, а также проанализированы теоретические и научные взгляды мировых лингвистов на него. По его мнению, алломорф — это вариант морфемы, и как отдельный морф он участвует только в составе соответствующей словоформы, а возможность использования каждого наблюдаемого морфа в качестве этого понятия ограничена и удобна. Подробно

рассмотрено возникновение условий. Кроме того, научно доказано, что морфы и алломорфы не могут использоваться как взаимозаменяемые. На основе теоретических воззрений иранского лингвиста Ирона Калбоси определена природа прилагательных-алломорфов в персидском языке. На основе анализа словообразовательные алломорфы были разделены на две группы: алломорфы, способные меняться местами в структуре основы, и необменные алломорфы. С целью освещения свойств аффиксальных алломорфов на примерах из источников и литературных источников изучены функционально-семантические свойства прилагательной префиксы نا [na] и ее алломорф نه [na] и вопросы их употребления в контексте. книги.

KIRISH

Tilshunoslik ilmida o'z yechimini kutayotgan ko'plab masalalar mavjud. Xususan allomorflik hodisasi ham dunyo tilshunoslarining diqqatini tortib kelmoqda.

“Allomorf” tushunchasi ilm-fanga birinchi marta 20-asr boshlarida amerikalik tilshunos Leonard Bloomfield¹ tomonidan kiritilgan bo'lib, keyinchalik bu masala boshqa olimlarning diqqatini tortgan. K.A. Timofeyev², Diuf Aliu³, L.S. Peysikov⁴, Yu.A. Rubinchik⁵, B.Ya. Ostrovskiy⁶, Iron Kalbosi⁷, Parviz Notel Xonlari⁸, Hasan Anvari va Hasan Ahmadi Givi⁹, Q. Sapayev¹⁰, M. Irisqulov¹¹, M.B. Abdiyev¹², A.A. Vohidov¹³ kabi tilshunoslar morfologiya, morfemika, so'z yasovchi morfemalar va ularning variantlari yuzasidan turli yondoshuvlari mavjud. Ushbu olimlarning fikrlarini o'rganib, tahlil qilish hamda fors tilidagi periksal allomorflar yuzasidan xulosa chiqarish maqolaning tadqiqot obyektini tashkil qiladi.

TADQIQOTNING USULLARI

Ushbu maqolada struktur tahlil, qiyosiy-chog'ishtirma tahlil, tavsiflash, funksional tahlil va semantik tahlil usullari qo'llaniladi.

NATIJALAR

Fors tilida suffiks orqali sifat yasash sermahsul usul ekanligi tahlillar orqali ko'rib chiqildi. Asosan L.S. Peysikov hamda Iron Kalbosining forsiy suffiksalar bo'yicha nazariy yondashuvlariga

¹ Leonard Bloomfield. Language. 1933. USA.

² Тимофеев К.А. Вариантные отношения в лексике. - Новосибирск, 1986

³ Алиу Д. Диссертация по филологии на тему 'Морфонология русских префиксов и суффиксов'. Москва.2011.

⁴ Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. - М.: Изд-во МГУ, 1973

⁵ Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М., 2001.

⁶ Островский Б.Я. Чередования алломорфов в персидском языке. 1977

⁷ دکتر ایران کلباسی. ساخت اشتقاقی واژه. تهران. 1371

⁸ پرویز ناتل خانلری. دستور زبان فارسی. توس. 1388

⁹ دکتر حسن انوری و دکتر حسن احمدی گیوی. دستور زبان فارسی. 2 تهران-فاطمی. 1385

¹⁰ Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili (Morfemika, so'z yasalishi va morfologiya). T.,-2009.

¹¹ Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. T.,- 2009

¹² Abdiyev M.B. O'zbek tilida shaxs nomlarining affiksalar usul bilan yasalishi: Fil.f.nomz. ... dis. – Toshkent, 1991

¹³ Vohidov A.A. Fors tilida so'z yasalishi. T.,-2010

tayanilib, allomorfi mavjud bo'lgan ba'zi suffikslar tanlab olindi hamda ularning o'zaro o'rin almashinib kela olish xususiyatiga ko'ra 2 guruhga ajratildi:

- 1) O'zaro o'rin almashib kela oladigan suffiksal allomorflar;
- 2) O'zaro o'rin almashib kela olmaydigan suffiksal allomorflar.

Tadqiqot mobaynida ن [nā] prefiksi uchun quyidagi modellar aniqlandi:

ن [nā] + sifatdosh; ن [nā] + HZFN; ن [nā] + O'ZFN, ن [nā] + sifat ن [nā]; ن [nā] + olmosh.

ن [nā] prefiksining نه [na] allomorfi uchun quyidagi modellar aniqlandi:

نه [na] + HZFN; نه [na] + O'ZFN; نه [na] + ot.

Ushbu prefikslar orqali yasalgan sifatlarning funksional-semantik xususiyatlari hozirgi fors tili materiallari asosida tahlil qilindi. Unga ko'ra, sifat yasovchi prefiksal allomorflar orqali hosil qilingan yasalmalar fors tili lug'at fondini boyitish hamda fonetik va stilistik variantlarini faollashtirishi kuzatildi.

MUHOKAMA

Tilshunoslikda allomorf tushunchasiga tuli xil qarashlar mavjud bo'lib, ba'zi olimlar allomorfni *bir morfemaning variantlari* shaklida o'rganishsa, ba'zilar *morfologik alternatsiyalar*, yana boshqa olimlar *leksik morfemaning alternantlari* yoki *fonemaning variantlashuvi* hodisasi kabi tushunchalar bilan atashadi. Ba'zi o'rinlarda esa affiksal sinonimiya, affiks-variant, affiksal paralellizm, dublet kabi nomlar bilan ifodalanganini ko'rish mumkin. Tilshunoslikdagi mazkur tafovutlar, avvalo, allomorf tushunchasiga olimlarning yondashuvlarini qiyosalash orqali munosabat bildirishni taqozo etadi.

Allomorf tushunchasiga o'zbek tilshunos olimi A. Hojiyev *morfemaning variantlari* sifatida qaraydi va unga quyidagicha ta'rif beradi: "Morfemaning har qanday qurshovda ham biri o'rnida ikkinchisini qo'llash mumkin bo'lgan ko'makchi morfema morfemaning variantlari hisoblanadi. Masalan, o'zbek tilidagi *-day*, *-dek* morflari erkin qo'shilaveradi. Demak, variant holatida gulday-guldek kabi affiksning variantlari affiksning fonetik tovush tarkibi jihatidan turlari hisoblanadi"¹⁴.

Olimning ushbu munosabatiga R. Rasulov quyidagicha ta'rifni beradi: "Allomorf morfemaning varianti bo'lib, alohida morf sifatida o'ziga mos, muvofiq keladigan so'z shakli tarkibidagina ishtirok etadi. Allomorf sifatida kuzatiladigan har bir morfning qo'llanilish imkoniyati chegaralangan bo'lib, u faqat o'zi uchun qulay bo'lgan sharoitda yuzaga chiqadi, tanlab qo'shiladi"¹⁵. Shuningdek, R. Rasulov Morfning – allomorfning biri o'rnida ikkinchisi ishlatilmasligini takidlab, tonggi – tongki, kechki – kechgi¹⁶ kabi misollar bilan isbotlaydi. Bu holatga fonetik vaziyat, fonetik shakl va semantika yo'l qo'ymasligi bilan xulosalaydi. Umuman olganda, allomorflar qo'llanadigan so'z formalari qanday qabul qilingan bo'lsa, shunday shaklda namoyon bo'lishi haqida ko'rsatib beradi.

A. Hojiyev va R. Rasulovlarning fikrlariga nisbatan M. Irisqulov morf va morfema hamma vaqt bir-biriga teng kelavermasligini, til birligi hisoblangan morfema nutqda bitta morf orqali va ba'zi hollarda bir necha morf orqali ifodalanishi mumkinligini, o'zbek tilida yo'nalish ma'nosi - *ga*, - *ka*, - *qa* qo'shimchalar bilan amalga oshirilishini isbotlab bergan¹⁷. Yuqoridagi fikrlarni bayot etarkan, M. Irisqulov bir morfema uchta morf orqali namoyon bolishini, odatda bir morfemaga kiruvchi morflar shu morfemaning variantlari yoki allomorflari hisoblanishini qayd etgan. Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, allomorf - turli shaklga ega bo'lgan lekin bir xil m a'no anglatadigan va bir morfemani tashkil etadigan morf hisoblanadi. Bunga qo'shimcha tarzda olim

¹⁴ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. T.: 2002. – B. 21

¹⁵ Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. T.: 2010. – B. 221

¹⁶ O'sha asar – B. 222

¹⁷ Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. T.: 2009. – B. 144

misol tariqasida rus tilidagi [u], [ы], [а], [я] kabi ko‘plikni ifodalovchi suffiksallorflarni keltiradi.

Rus tilshunosi D. Aliu allomorflar uchun *variantlar almashinuvi* terminini qollab, asos morfonologiyasi va ko‘makchi morfonologiyasini bir-biriga oppozitsiyaga qo‘yadi hamda o‘z nazariyasining isboti tariqasida rus tilidagi shaxs oti yasovchi щ ч suffikslari (*свар-щик*, lekin *налет-чик*), нн/н ravishdosh qo‘shimchasi (*влюбл-енн-ая*, lekin *влюбл-ен-а*)¹⁸ kabi almashinuvlarni misol tariqasida keltiradi.

Yuqoridagi ilmiy-nazariy fikrlardan anglashiniladiki, allomorf bu bir morfemaning variantlari hisoblanadi, lekin shu o‘rinda affiksallorflar o‘zaro o‘rin almashina olishi yoki faqat o‘z muayyan o‘rinlariga ekanliklari to‘g‘risidagi bahsli mavzu tadqiqotning diqqat markaziga chiqadi.

Yevropa tilshunosligida allomorf tushunchasiga biroz boshqacharoq yondoshuv mavjud bo‘lib, V. Yartseva *morfema almashinuvi* termini qo‘llagan holda quyidagi ta‘rifni keltiradi: “Morfoloqiyaning asosiy birligi bo‘lgan morfema aniq variant – morf (allomorflar) ko‘rinishida keluvchi mavhum invariantga o‘xshab, fonema kabi anglanadi: morfemaning har xil variantlarda ishlatishi turli pozitsiyalar – Grammatik pozitsiya kabi (bu hollarda Grammatik yoki morfoloqik variantlar ko‘rinishlarida keladi) fonetik pozitsiya (bu hollarda morfema fonetik ko‘rinishida keladi) bilan ham bog‘liq. Masalan, rus tilida “*нучать*” - “*нууу*” asos morfema grammatik pozitsiya (invariant formasi-haqiqiy variant formasi)ni hamda turli morfema almashinuvi ingliz tilidagi otlarning ko‘plik qo‘shimchalari [s] - [z] - [iz] fonetik shartli pozitsiyada uchraydi”¹⁹. Olim o‘z fikrlarini quyidagi misollar orqali isbotlaydi: *bats* – ko‘rshapalaklar, *birds* – qushlar, *boxes* – qutilar”.

Demak, V. Yartseva ham har bir allomorflarning o‘z pozitsiyasi borligi fikrini ilgari surgan. Maqolaning asosiy obyekti - fors tilidagi sifat yasovchi allomorflarning tabiatini aniqlash uchun eronlik tilshunos Iron Kalbosining nazariy qarashlariga yuzlanamiz. Olim o‘zining fors tili grammatikasiga oid kitoblarida morfni *vāz* deb atab unga quyidagicha ta‘rif beradi: “Tilning ma‘noli yoki shaklga ega bo‘lgan eng kichik birligi morf deb ataladi va tilning grammatik birliklari sifatida so‘z yasashida ishlatiladi. Morf mavhum ma‘noga ega tushunchadir, uning obyekti, ya‘ni yozuvdagi ifodasi واژک *vāžak* ‘morfema’, uning variantlarini واژک های گونه *gunehā-ye vāžak* ‘allomorf’ deb ataladi”²⁰. Shuningdek olim morfemalarni ikki turga taqsimlaydi:

1) واژک آزاد *vāžak-e āzād* yetakchi morfema - mustaqil ma‘no anglata oladigan, tub holatdagi morfemadir. Masalan, کار *kār*, مهر *mehr*.

2) واژک مقید *vāžak-e moqayyed* ko‘makchi morfema mustaqil ma‘no anglata olmaydi va boshqa yetakchi morfemaga qo‘shiladi. Masalan, مند *mand* yasovchi morfemasi کارمند *kārmand* leksemasi, بان *bān* yasovchi morfemasi مهربان *mehrebān* leksemasi tarkibida.

Aniqlanishicha, har bir olimning allomorf bo‘yicha o‘z nazariy-ilmiy qarashlari hamda fikrlarining isbotlari mavjud.

Fors tilidagi allomorflar va ularning tasnifi masalasini L. Peysikov chuqur o‘rganib chiqqan hamda fors tilidagi misollari orqali ilmiy yondoshuvlarini bayon qilgan. Olim allomorf tushunchasiga *leksik morfemaning alternantlari* deya ta‘rif berib, unga quyidagicha izoh beradi: “Bir morfemaning allomorfi bo‘lishi uchun ularda birlashtiruvchi asosiy belgi, ya‘ni umumiy funksional-semantik xususiyat mavjud bo‘lishi lozim. Ma‘no va funksiya umumiyliigi bir allomorfema tarkibida joylashsa, qolgan mezonlar nisbiy xarakterga ega bo‘lib, o‘xshashlik masalalarini aniqlashda yordamchi vazifani bajaradi. Ma‘no va vazifalar umumiyliigi turli allomorflarni birlashtirish imkonini beradi. Demak, ikki yoki undan ortiq elementlar bir

¹⁸ Диуф Алиу. Диссертация по филологии на тему “Морфонология русских префиксов и суффиксов”. Москва. 2011., – Б. 18.

¹⁹ Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь.: В.А. М. 1990., – Б. 313

²⁰ دکتر ایران کلیاسی. ساخت اشتقاقی واژه. تهران. 1371. ص 21.

morfemaning allomorfi bo'lishi mumkin"²¹. Shuningdek olim allomorflik hodisasi uchun quyidagi talablarni qo'yadi:

- 1) bir ma'no va vazifaga ega bo'lsalar;
 - 2) o'xshash qurilmalarda o'zaro o'rin almasha olsalar;
 - 3) faqat o'zi ishlatiladigan o'rinlarga ega bo'lsalar;
 - 4) umumiy va o'xshash tashqi ko'rinishga, nisbiy fonetik umumiylikka ega bo'lsalar²².
- Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda allomorflarni 2 turga bo'lish mumkin²³:

1) *Asos tarkibida o'zaro o'rin almashib kela oladigan affixsal allomorflar.* Affiksatsiya jaroyonida nafaqat stilistik uslubi, balki fonologik moslashuviga qarab birining o'rnida boshqasini qo'llash imkoni mavjud bo'lgan affixsal allomorflar. Bunda bir affixsal morfema ilmiy yoki badiiy uslubga xos so'z yasasa, ikkinchi affixsal allomorf og'zaki uslubni ifoda etuvchi variant yasaydi. Masalan: *بر* – *bar* prefiksi va uning allomorfi *رو* – *var*. Ushbu prefikslar bir asos tarkibida o'rin almasha oladi: *ورانداز* [varandāz] – *برانداز* [barandāz] – boshdan oyoq kuzatish.

2) *Asos tarkibida o'zaro o'rin almashib kela olmaydigan affixsal allomorflar.* Fonologik jihatdan so'z yasash jarayonida bir-birining o'rnida kela olmaydigan affixsal allomorflar. Bunda ba'zan asos va affikslar qo'shilmasida ikkita unli ketma-ket kelsa, u holda bo'shliq paydo bo'lib, uni to'ldirish uchun bir undosh tovush orttiriladi. Natijada bir affixsal morfemaning boshqa variantlari hosil bo'ladi. Masalan: *آنه* [āne] suffiksining *گانه* [gāne], *یانه* [yāne] hamda *وانه* [vāne] allomorflari. Ushbu suffikslar bir asos tarkibida o'rin almasha olmaydi. Ularning asosga qo'shilish uchun alohida o'z o'rinlari mavjud. Jumladan, *روزانه* [ruzāne] – kunlik, *بچگانه* [bačegāne] – bolalarga xos, *سالیانه* [sāliyāne] – yillik va *آهوانه* [āhuvāne] – ohuga xos, ohuvash.

Eronlik tilshunos olim Muhammad Javod Mashkur forsiy sifatlarga quyidagicha ta'rif beradi: “Ot so'z tukumidagi so'zlarning qanday ko'rinishda ekanligini hamda qanday holatdiligini bildiruvchi so'z turkumi sifat (صفت) deyiladi, masalan: *مرد بزرگ* [mard-e bozorg] – katta odam, *اسب راهوار* [asb-e rāhvār], *سنگ سفید* [sang-e sefid] – oq tosh. Bu yerda birinchi kelayotgan so'zlar *موصوف* [mosuff], ya'ni aniqlanmish bo'lsa, keyin ikkinchi bo'lib kelayotgan so'zlar sifatdir”²⁴, - deya ta'rif beriladi.

Aslida sifatlilar fors tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *صفت فاعلی* [sefat-e fā'eli] - Hozirgi zamon sifatdoshi
2. *صفت مفعولی* [sefat-e maf'uli] – O'tgan zamon sifatdoshi
3. *صفت صاده* [sefat-e sādde] – Sodda sifat
4. *صفت مرکب* [sefat-e morakkab] – Murakkab sifat
5. *صفت نسبی* [sefat-e nesbi] – Nisbiy sifat
6. *صفت اشاره* [sefat-e ešāre] – Ishora sifati
7. *صفت مبهم* [sefat-e mabhum] – Noaniq sifat
8. *صفت جامد* [sefat-jāmed] – Jamlovchi sifat
9. *صفت مشتق* [sefat-e moštay] – Yasama sifat²⁵

Ushbu turlar orasida *صفت مشتق* [sefat-e moštay] yasama sifatlilar quyida alohida tadqiq qilinadi. Fors tilida yasama sifatlilar ot, sifat, o'tgan zamon sifatdoshi, hozirgi zamon sifatdoshi, hozirgi zamon fe'l negizi, o'tgan zamon fe'l negizi hamda olmosh so'z turkumidagi o'zaklarga qo'shimcha qo'shish orqali vujudga keladi. Tadqiqot davomida fors tilidagi prefikslar orasidan *نا* [nā] va uning *نه* [na] prefiksallomorf tanlab olindi ular yasagan sifatlarning funksional-semantik xususiyatlari, kontekstda ishlatilishi o'rganib chiqildi. Unga ko'ra, *نا* [nā] prefiksi (*نه* [na] allomorfi) juda keng valentlikdagi o'zaklarga, jumladan, ot, sifat, sifatdosh, HZFN (hozirgi

²¹ Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. - М.: Изд-во МГУ, 1973. Б. 29

²² Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. - М.: Изд-во МГУ, 1973. Б. 29

²³ Taqsimot muallifga tegishli.

²⁴ دکتر محمد جواد مشکور. دستورنامه در صرف و نحو زبان پارسی. تهران. 1346

²⁵ مهدی معینیان. دستور زبان فارسی. کورس. 1369

zamon fe'l negizi), O'ZFN (o'tgan zamon fe'l negizi) hamda olmoshlarga qo'shilib, "inkor" ma'nosini beruvchi sifatlarni yasaydi.

نا [nā] + HZFN modeli asosida:

ناپسند [nāpasand] – yoqimsiz, tutruqsiz, be'mani, jirkanch

فراهانی تاکید کرد: لذا در صورت عدم عذرخواهی رسمی خانم سحر قریشی، به عنوان نماینده مردم قدرشناس تهرانی پیگیر شکایت مدیریت حقوقی شهرداری تهران از خانم سحر قریشی خواهم بود تا اینگونه رفتارهای ناپسند تبدیل به هنجار جامعه نگردد.

*Farāhāni takid kard: Lezā dar surat-e adam-e ozrxāhi-ye rasmi-ye xānom-e Sahar qoreyši, be onvān-e namāyande-ye mardom-e yadršenās-e tehrāni peygir-e šekāyat-e modiriyyat-e hoḡuyi-ye šahrdāri-ye Tehrān az xāne Sahar qoreyši xāham bud tā ingune raftārḡā-ye nāpasand tabdil be hanjār jāme' nagardad*²⁶.

'Farohoni ta'kidladi: agar Sahar Qoreyshi xonim rasman uzr so'ramasa, insoniy qadriyatlarini yaxshi anglaydigan Tehron xalqi vakili sifatida men Sahar Qoreyshi xonimga nisbatan Tehron hokimiyatining huquqiy boshqarmasi ilgari surgan shikoyat bilan shugullanaman, to bunday **be'mani** xatti-harakatlar jamiyatda odatiy holga aylanib qolmasin'.

Bu o'rinda ناپسند [nāpasand] - نا [nā] inkor yasovchi prefiksi + پسند [pasand] hozirgi zamon fe'l negizi yasalmasi shaklida hosil qilingan hamda jumla tarkibida aniqllovchi vazifasini bajarmoqda. Huddi shu haklda boshqa misollar ham yasalganini kuzatish mumkin. Xususan,

نافهم [nāfahm] – befahm, farosatsiz

ناشناس [nāšenās] – notanish

ناپزیر [nāpazir] – tayyor emas

نادان [nādān] – nodon

ناتوان [nātavān] – nogiron, kuchsiz, holsiz, jismoniy kamchiligi bor

نازا [nāzā] - tug'mas bepusht va boshqalar.

نا [nā] + O'ZFN modeli asosida:

نابود [nābud] – nobud bo'lgan, ko'zdan yo'q bo'lgan

ناشایست [nāšāyest] – noloyiq, nomaqbul

البته خوشبختانه این اتفاق رخ نداد و در ادامه دیاباته هم خودش را کنترل کرد تا واکنش تندی به این رفتار ناشایست نداشته باشد.

*Albatte xošbaxtāne in ettefāy rox nadād va dar edāme-ye diyābāte ham xodeš rā kontrol kard tā vākoneš-e tondi be in raftār-e nāšāyest nadāšte bāšad*²⁷.

'Yaxshiyamki, bu hodisa ro'y bermadi va dibat davomida bu **nomaqbul** xatti-harakatga qattiq munosabat bildirmaslik uchun o'zini nazorat qildi'.

Yuqoridagi jumlada ناشایست [nāšāyest] - نا [nā] inkor yasovchi prefiksi + شایست [šāyest] o'tgan zamon fe'l negizi yasalmasi shaklida hosil qilingan hamda jumla tarkibida aniqllovchi vazifasini bajarmoqda.

نا [nā] + O'tgan zamon sifatdoshi modeli asosida:

ناآزموده [nāāzmude] – tajribasiz

ناخوانده [nāxānde] – savodsiz, o'qimagan

ناشناخته [nāšenāxte] – tanilmagan, noma'lum

نا [nā] + sifatdosh modeli asosida:

نابینا [nābinā] – ko'r, ko'zi ojiz

آموزش مهارت های اجتماعی به کودکان نابینا و کم بینا، با آموزش به کودکان در خود مانده (اوتیستیک) یا دارای دیگر معلولیت ها تفاوت دارد، چون مشکل بزرگ این کودکان کمبود اطلاعات درباره ی نشانه های دیداری رفتار های اجتماعی است.

*Āmuzeš-e mahārathā-ye ejtemāi be kudakān-e nābinā va kambinā, bā āmuzeš be kudakān-e darxord mānde (autistik) yā dārā-ye digar ma'luliyatha tafāvot dārad, čun moškel-e bozorg-e in kudakān kambord-e ettelāāt darbāre-ye nešānehā-ye didāri-ye raftārḡā-ye ejtemāyi ast*²⁸.

²⁶ <https://www.javanonline.ir/fa/news/999708/>

²⁷ <http://www.isna.ir/news/98110402437/>

²⁸ <https://amoozak.org/content/>

‘**Ko’zi ojiz** va qisman ko’rish qobiliyatiga ega bolalarga ijtimoiy ko’nikmalarni o’rgatish autizm yoki boshqa nogiron bolalarni o’qitishdan farq qiladi, chunki bu bolalar uchun katta muammo ijtimoiy xatti-harakatlarning vizual usullari to’g’risida ma’lumotlarning yetishmasligidir’.

Ushbu o’rinda نابينا [nābinā] - نا [nā] inkor yasovchi prefiksi + بينا [binā] hozirgi zamon sifatdoshi yasalmasi shaklida hosil qilingan. Jumla tarkibida aniqlovchi vazifasini bajarmoqda.

نا [nā] + sifat modeli asosida:

نامرتب [nāmorattab] – betartib

وضع اتاق نامرتب تر از قبل نیست. به جز روی تخت و لباس های کف اتاق که از دیروز تعدادشان بیشتر شده چیزی تغییر نکرده است.

Vaz’-e otāy **nāmorattabtar** az yabl nist. Bejoz’e ru-ye taxt va lebās hā-ye kaf –e otāy ke az diruz te’dādaš bištar šode čizi tayiir nakarde ast²⁹.

‘Xonaning holati oldingidan ko’ra **betartibroq** emas. Faqat karavat va pol ustidagi kiyimlarning kechagiga nisbatan ko’payganini hisobga olmaganda boshqa hech narsa o’zgarmagan’.

Bu yerda نامرتب [nāmorattab] - نا [nā] inkor yasovchi prefiksi + مرتب [morattab] tub sifat modeli asosida hosil qilingan hamda jumla tarkibida aniqlovchi vazifasini bajarmoqda. Huddi shu haklda boshqa misollar ham yasalganini kuzatish mumkin. Jumladan,

نادرست [nādorost] – noto’g’ri

نامرد [nāmard] – nomard

ناپایدار [nāpāydār] – beqaror, dardoshsiz, chidamsiz

ناراض [nārāz] – norozi

ناپاک [nāpāk] – nopok

نا [nā] + ot modeli asosida:

ناراحت [nārāhat] – besaranjom, behalovat, halovati buzilgan

کار که به اینجا کشید مرد کاسب ناراحت شد و پایش را محکم کشید تا خودش را از آن چیزی که نمی دانست چپست، رها کند.

Kār ke be injā kešid mard-e kāseb **nārāhat** šod va pāyaš rā mahkam kešid ta čizi ke nami dānest čist rehā konad³⁰.

‘Ish shu darajaga borib yetdiki, kosib yigit **behalovat** bo’la boshladi, o’zi ham bilmaydigan bu narsadan xalos bo’lish uchun oyog’ini mahkam tiray boshladi’.

Yuqoridagi ناراحت [nārāhat] – نا [nā] inkor yasovchi prefiksi + راحت [rāhat] – ot modeli asosida hosil qilingan bo’lib, jumla tarkibida aniqlovchi vazifasini bajarmoqda. Huddi shu haklda boshqa misollar ham yasalganini quyidagi yasalmalarda kuzatish mumkin:

ناجان [nājān] – kuchsiz

ناشکر [nāšokr] – noshukr

ناامید [nāomid] – noumid

نارام [nāārām] – beorom, oromsiz

ناخوش [nāxuš] – noxush, xafa

چون می دانست عمر آدمیان توی این دو روزه زندگی به هر حال خوش یا ناخوش و خاک نشینی و کاخ نشینی می گذرد.

Čun mi dānest omr-e ādamiyān tu-ye in do ruze-ye zendegi be har hāl-e xoš yā **nāxuš** va xāk nešini va kāj nešini mi gozarad³¹.

‘Chunki u shu ikki kunlik hayotda odamzot umrini har qanday holatda xursand yoki **xafa** holatda, ba’zan tuproq ustida ba’zan esa saroyda o’tkazishini bilardi’.

ناصواب [nāsavāb] – savobsiz, savob ish qilmaydigan

بادیدن گوهری پیدا کرده بودم به او گفتم که اگر من اهل کار **ناصواب** بودم خیلی راحت این سنگ قیمتی را می فروختم و خودم را این طور انگشتنمای خاص و عام نمی کردم.

²⁹ مهدی اله یاری. سه روز آخر. پاریس. 2015

³⁰ محمد میرکیانی. قصه های شب چله. تهران. 1337

³¹ O’sha asar. B. 45.

Bā didan-e govhari peydā karde budam be u goftam ke agar man ahle kār-e nāsavāb budam xeyli rāhat in sang-e yeymati rā mi foruxtam va xodam rā in tour angoštmāi xās va ām nami kardam³².

‘Gavhar topib olganimni ko‘rib unga dedim: agar men savob ish qilmaydigan odamlardan bo‘lganimda, bu toshni osongina sotardim va bunchalik sarson-u sargardon bo‘lib yurmasdim’.

Yuqoridagi ناصواب [*nāsavāb*] – نا [*nā*] inkor yasovchi prefiksi + صواب [*savāb*] – ot modeli asosida hosil qilingan bo‘lib, jumla tarkibida aniqlovchi vazifasini bajarmoqda.

نا [*nā*] + olmosh modeli asosida:

ناچيز [*nāčiz*] – ahamiyatsiz, qadrsiz

ناكس [*nākas*] – yaramas, nakas, past

نه [*na*] prefiksallomorfi ham HZFN, O‘ZFN, ot, sifat hamda sifatdoshlarga qo‘shilib, salbiy ma‘no beruvchi sifatlarni yasashda keng qo‘llaniladi. نه [*na*] prefiksi asosga qo‘shilgan paytga qo‘shimcha tarkibidagi ه [*e*] yozuvda tushib qoladi, ammo talaffuzda saqlanib qoladi. Masalan:

نه [*na*] + HZFN modeli asosida:

نزا = نه + زا [*nazā*] – bepusht

نفهم [*nafahm*] – befahm

من از دست این شاگرد نفهم تو شکایت می کنم، من پدرش را در می آورم.

Man az dast-e in šāgerd-e nafahm-e to šekāyat mi konam, man pedaraš rā dar miyāvaram³³.

‘Men sening bu behafm shogirding ustidan shikoyat qilaman, dadasini chaqirtiraman’.

Bu jumlada فهم [*fahm*] – hozirgi + نه [*na*] inkor yasovchi prefiksi + فهم [*fahm*] – hozirgi zamon fe‘l negizi shaklida hosil qilingan bo‘lib, jumla tarkibida aniqlovchi vazifasini bajarmoqda. Huddi shu model asosida boshqa misollar ham yasalganini kuzatish mumkin. Jumladan,

ندار [*nadār*] – kambag‘al bechora, faqir

نسوز [*nasuz*] – yonmaydigan, yonmas, kuymas

نه [*na*] + O‘ZFN asosida:

نپخته [*napoxte*] – pishmagan, tayyor emas, tajribasiz

در رژیم غذایی خام خواری، تنها از غذاهای نپخته و غذاهایی که در طبیعت وجود داشته و کسی آنها را آماده مصرف نکرده است استفاده می کنند.

Dar režim-e yazāi-ye xāmxori, tanhā az yazāhā-ye napoxte va yazāhāyi ke da tabiat vojūd dāšte va kasi ānhā rā āmāde masraf nakarde ast estefāde mi konand³⁴.

‘Xom oziq-ovqat ratsionida faqat pishmagan ovqatlar va tabiiy va hech kim tayyorlamagan ovqatlardan foydalaniladi’.

Bu o‘rinda نپخته [*napoxte*] – نه [*na*] inkor yasovchi prefiksi + پخته [*poxte*] o‘tgan zamon sifatdoshi modeli asosida yasalgan va kanteakstda aniqlovchi vazifasini bajarmoqda. Huddi shu model asosida boshqa misollar ham yasalganini kuzatish mumkin. Jumladan,

ندیده [*nadide*] – misli ko‘rilmagan, mislsiz

نسنجیده [*nasanjide*] – mulohazasiz, yengiltak, o‘ylamasdan ish qiladigan (odam)

نتراشیده [*natarāšide*] – soch-soqoli olinmagan

نخراشیده [*naxorāšide*] – 1) malakasiz, tajribasiz; 2) yoqimsiz, qo‘pol; 3) tarbiyasiz,

نه [*na*] + Ot modeli asosida:

نسئوه [*nasotuh*] – charchamas, tolmas, bardoshli

Ba‘zan نا [*nā*] hamda نه [*na*] prefiksallomorflari o‘zaro o‘rin almashib kelishlar mumkin. Masalan:

نا [*nā*] va نه [*na*] + O‘ZFN modeli asosida:

ناپخته [*nāpoxte*] – نپخته [*nāpoxte*] – xom, pishmagan

نا [*nā*] va نه [*na*] + HZFN modeli asosida:

³² محمد میرکیانی. قصه های شب چله. تهران. 1337

³³ رسول اروغنی کرمانی. امشب دختری می میرد. تهران. ۱۳۴۸

³⁴ <http://daneshnameh.roshd.ir/mavara/mavara-index.php?page>

نازا [nāzā] - نزا [nazā] – bepusht, tug‘mas

نادار [nādār] – نادر [nadār] – kambag‘al

نادار [nādār]ga misol:

بیرمرد نادار است ولی ایمان کامل و عاقبت بخیری تنها آرزوهایى هستند که دارد.

*Pirmard nādār ast vali imān-e kāmel va āyebat-e bexeyri tanhā ārzuḥāyi hastand ke dārad*³⁵.

“Mo‘ysafid kambag‘al, lekin komil iymonli va faqat yaxshi yakundan umidvor kishi edi”.

نادار [nadār] ga misol:

مرد نادار به این کار تن ناد و در نتیجه کار آنها به دادگاه افتاد و هر دو به راه افتادند به طرف شهر.

*Mard-e nadār be in kār tan nadād va dar natije kār-e ānhā be dādgāh oftāde va har do be rāh oftādand be taraf-e šahr*³⁶.

‘Kambag‘al kishi bu ishni qilishni xohlamadi, natijada ularning ishlari sudga o‘tdi va ikkalasi ham shaharga yo‘l olishdi’.

نا [nā] prefiksi نه [na] prefiksallomorfidan ko‘ra nisbatan ko‘proq ishlatiladi. Ammo har ikkisinining vazifasi hamda ishlatilishi bir xildir. Ya‘ni vazifa jihatdan har ikki qo‘shimcha “salbiy” va “inkor” ma‘nodagi sifatlarni yasash uchun xizmat qiladi hamda har ikki prefiksallomorflar yasagan so‘zlar qo‘llanilish doirasi stilistik jihatdan farq qilmaydi va turli uslubdagi matnlarda bemalol qo‘lanila oladi. Ushu prefiksallomorflar ba‘zi o‘rinlarda bir-birining o‘rnida almashinib kela oladi. Jumladan, ناپخته [nāpoxte] – ناپخته [napoxte] – xom, pishmagan, نازا [nāzā] - نزا [nazā] – bepusht, tug‘mas, نادر [nādār] – نادر [nadār] – kambag‘al kabi so‘zlar aynan bir uslubga tegishli bo‘lgan matnlarda o‘rin almashib kela oladi. نا [nā] prefiksi va uning نه [na] prefiksallomorfi bir-biriga semantik jihatdan allomorfligi aniqlandi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, Allomorflar tilshunoslik jihatidan tahlil qilinganda, bir mofemaning variantlari hisoblanadi. Allomorflar vazifasiga ko‘ra turli bo‘lishi mumkin, jumladan, asos allomorf va affiksallomorf. Affiksallomorflar ham o‘z o‘rnida 2 turga bo‘linadi: so‘z yasovchi affiksallomorf va shakl yasovchi affiksallomorf. Ushbu maqolaning asosiy obyekti bo‘lmish so‘z yasovchi affiksallomorflarni tahlil qilish uchun tanlab olingan prefiksallomorflar, ya‘ni نا [nā] prefiksi va uning نه [na] prefiksallomorfi bilan yasalgan sifatlarning universal bo‘lib, hamma uslublardagi matnlarda uchratish mumkin. Bu qo‘shimchalar ma‘naviy jihatdan allomorf hisoblanadi hamda ushbu prefiksallomorflar orqali yasalgan sifatlarning fors tili lug‘at boyligini boyitishga va turli stilistik variantlarining ko‘payishiga sabab bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdiev M. (1991) O‘zbek tilida shaxs nomlarining affiksallomorf usul bilan yasalishi: Fil.f.nomz. ... dis. – Toshkent.
2. Aliu D. (2011) Morfonologiya russkix prefiksov i suffiksov. Moskva.
3. Anvari H., Ahmadi G. (2006) Dastur-e zabon-e forsi. 2. Tehron.
4. Bloomfield L. (1933) Language. (USA).
5. Eleyori M. (2105) Se ruz-e oxar. Parij.
6. Hojjiyev A. (2002) Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent.
7. Irisqulov M. (2009) Tilshunoslikka kirish. Toshkent.
8. Kalbosi I. (1992) Soxt-e eshtevoqi-ye voje. Tehron.
9. Kermoni R. (1995) Emshab do‘xtari miravad. Tehron.
10. Mirkiyoni M. (1994) Qesseho-ye shab-e chelle. Tehron.
11. Moayniyon M. (1990) Dastur-e zabon-e forsi. Tehron.

³⁵ <http://shahraraonline.ir/news/86542>

³⁶ <https://vista.ir/m/c/f7kb0/>

12. Ostrovskiy B. (1977) Cheredovaniya allomorf v persidskom yazike.
13. Peysikov L. (1973.) Ocherki po slovoobrazovaniyu persidskogo yazika. Moskva
14. Rasulov R. (2010) Umumiy tilshunoslik. Toshkent.
15. Rubinchik Yu. (2001) Grammatika sovremennogo persidskogo literaturnogo yazika. Moskva
16. Sapayev Q. (2009) Hozirgi o‘zbek tili (Morfemika, so‘z yasalishi va morfologiya). Toshkent.
17. Timofeev K. (1986) Variantnie otnosheniya v leksike. Novosibirsk
18. Vohidov A. (2010) Fors tilida so‘z yasalishi. Toshkent.
19. Xonlari P. (2009) Dastur-e zabon-e forsi. Tus.